Flóahverfi á Akranesi

- Deiliskráning fornleifa

Adolf Friðriksson

FS881-22061

FORNLEIFASTOFNUN ÍSLANDS

Reykjavík 2022

©Fornleifastofnun Íslands 2022

Bræðraborgarstíg 9

107 Reykjavík

Sími: 551 1033

Netfang: fsi@fornleif.is

Heimasíða: www.fornleif.is

Efnisyfirlit

Efnisyfirlit 3

Samantekt 4

Inngangur 5

Fyrri athuganir 5

Fornleifar á skipulagsreit 6

Niðurstöður 8

Viðauki 1. Skrá yfir fornleifar innan deiliskráningarreits 9

Fornleifar innan deiliskipulagsreits 9

Fornleifar nærri deiliskipulagsreit 9

Óstaðsetjanlegar minjar í landi Garða, nærri deiliskipulagsreit 9

Heimildir 10

Samantekt

- Deiliskráning fornleifa fyrir Flóahverfi á Akranesi var gerð í mars 2022.
- Við undirbúning skráningarinnar voru helstu heimildir um svæðið athugaðar, þ.m.t. uppdrættir, loftmyndir, jarðabækur og fyrri skráning fornleifa í sveitarfélaginu.
- Reiturinn liggur allur í Garðaflóa og innan fyrrum jarðarmarka Garða.
- Skipulagsreiturinn nær yfir óbyggt land, sem var nýtt til mótekju og framræst um miðja 20. öld, fjarri bæjarstæðum og túnum.
- Skráning á vettvangi og greining gagna leiddi í ljós einn minjastað innan skipulagsreits, mógrafir.
- Mógrafirnar eru horfnar vegna síðari framkvæmda, þ.e. vegna skurðgraftar og vegagerðar.
- Minjar Höfðasel hefur ekki verið unnt að finna eða staðsetja. Líklega eru þær utan reits.
- Minjar njóta friðunar samkvæmt 3. gr. laga nr. 80/2012, og Minjastofnun Íslands úrskurðar um gildi þeirra og möguleg áhrif á skipulagsgerð. Deiliskráningin er unnin samkvæmt 16. gr. sömu laga, sem og 4. gr. reglna nr. 620/2019 um skráningu minja vegna deiliskipulagsvinnu.

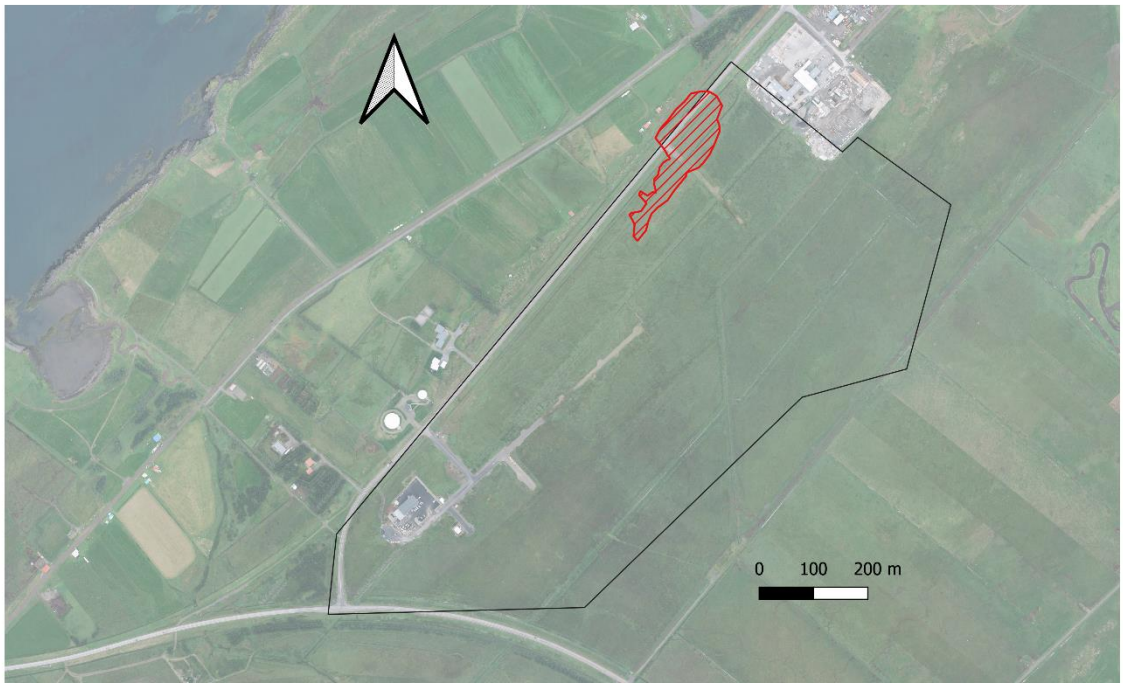
Inngangur

Þann 4. mars 2022 óskaði Akraneskaupstaður eftir úttekt á fornleifum vegna vinnu við deiliskipulag fyrir Flóahverfi. Að mati Minjastofnunar er fyrirliggjandi aðalskráning fornleifa ófullnægjandi vegna deiliskipulagsins og uppfæra þarf skrána til samræmis við ný lög um menningarminjar (nr. 80/2012) og nýja staðla stjórnvalda. Fornleifastofnun Íslands ses tók að sér verkið og var það unnið í tveimur áföngum í mars 2022.
Í þessari skýrslu er birtur árangur heimildarannsókna og vettvangsathugana.

Fyrri athuganir

Skipulagssvæðið er utan við þéttbýlið, og liggur austan með Akrafjallsvegi frá vegamótum við Akranesveg norður að Höfðaseli. Landamerki milli Innstavogs og Garða eru u.þ.b. þar sem Akrafjallsvegur liggur og er deiliskipulagsreiturinn allur Garða megin.
Fornleifastofnun Íslands skráði fornleifar í landi Akraneskaupstaðar í júní 1997[1] í anda löggjafar sem þá var nýleg um lögbundna skráningu fornleifa vegna aðalskipulagsvinnu og var það fyrsta skráning minja við jaðar bæjarins og jafnframt ein sú fyrsta sem gerð var í þéttbýli. Hafa aðferðir við skráningu, einkum í þéttbýli, sem og löggjöfin breyst talsvert s.l. aldarfjórðung. Áður lögðu stjórnvöld m.a. áherslu á að skrá ætti minjar sem sæjust á yfirborði, en ekki staði sem heimildir væru til um, en væru horfnir og jafnvel eyðilagðir. Síðustu árin hafa þessi viðmið breyst og eru nú skráðar allar þekktar minjar, enda hefur sú skráningaraðferð þann kost að safnað er upplýsingum um minjastaði sem kunna að hafa horfið sjónum, en enn gætu verið varðveittar leifar af undir sverði. Er það í betra samræmi við tilgang laga um fornleifavernd að halda slíkum upplýsingum til haga, en jafnframt kostur fyrir framkvæmdaaðila að lenda síður í töfum vegna óvæntra fornleifafunda við upphaf framkvæmda. Við deiliskráningu minja veturinn 2022 var tekið mið af þessum nýju forsendum minjavörslunnar.

[1] Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson (1999). *Akranes. Fornleifaskrá*. Reykjavík, Fornleifastofnun Íslands, bls. 44-46.

Mynd 001. Myndin sýnir mörk deiliskipulagsreits. Í norðvesturhorni reitsins mógrafarsvæði merkt með rauðu (loftmyndagrunnur ©Loftmyndir ehf).

Fornleifar á skipulagsreit

Við undirbúning að skráningu á reitnum voru ritaðar heimildir athugaðar, ásamt uppdráttum og loftljósmyndum. Á vettvangi var skipulagssvæðið gengið, þekktar minjar staðsettar með hnitum, gerð leit að áður óþekktum minjum og lagt mat á áhrif deiliskipulags á menningarlandslagið sem reiturinn er hluti af. Skal nú greint frá afrakstri þessara athugana.

Skipulagsreiturinn er um 56 ha að stærð og allur í Garðalandi. Upphaf byggðar að Görðum er óþekkt en ljóst að hún nær aftur á miðaldir og jafnvel landnámsaldar. Um Garðaflóa eru mjög fáar heimildir. Garðalandið er keypt af Akraneskaupstað 1928 og þá hugsað sem beitiland fyrir sauðfé Akurnesinga. Þegar fluttar voru skurðgröfur til landsins undir miðja 20. öld var hluti Garðaflóa ræstur fram. Flæðilækur, sem átti upptök sín í keldum suðaustan í flóanum, rann áður á ská yfir deiliskipulagssvæðið og út í Blautós, en var færður í skurði um 1970 og er nú horfinn. Garðar voru kirkjustaður og höfuðból um aldir. Deiliskipulagsreiturinn er nyrst í flóanum, en

ljóst að mesta búsumstangið, væntanlega allt frá landnámi og fram á 20. öld var ekki þar, heldur við bæjarstæði Garða, sem er rúmum kílómetra sunnar. Varðandi afbýli Garða, þá hafa þau flest verið við sjávarsíðuna, sunnan við höfuðbólið, eða vestan. Þar hefur jörðunum Elínarhöfða, Miðvogi og Innstavogi væntanlega verið skipt út úr Garðalandi. Ábúendur ræktuðu tún á þurrlendinu við holtin næst ströndinni, ásamt því að stunda sjósókn. Búskap á öllum þessum jörðum var hætt á síðustu öld, en við blasa garðlög og bæjatóftir. Þessar jarðir þrjár eru allar vestan við deiliskipulagsreit og utan hans. Nyrst og austast í flóanum eru vel varðveittar tóftir Garðasels, en selið er einnig fjarri deiliskipulagssvæðinu.

Víða í Garðaflóa má enn sjá merki um umfangsmikla mótekju. Miklir flóar eru nær allt í kringum Akrafjall en þær fornleifar sem fundist hafa eru undantekningarlaust þar sem byggilegast var, þ.e. upp við fjallsrætur, niður við sjó, eða við klapparholt og önnur berghöft sem rísa upp úr mýrunum þar á milli. Er því ólíklegt að finnist fornleifar þar sem áður var mýrlendi. Garðaflói er víðfemur, blautur og illur yfirferðar. Hann var m.ö.o. farartálmi, en helstu göngu- og reiðleiðir, þ.e. gömlu þjóðleiðirnar, voru ýmist um fjöruna vestast, eða austan við flóann, frá býlinu Jaðri til norðausturs, um hlaðið í Görðum og upp með holtunum að fjallsrótum. Það er ekki fyrr en um aldamótin 1900 að lagður er beinn og greiður malarvegur í holtarönunum sem liggja milli strandlengjunnar og flóans og niður á Akranes. Á uppdrætti Knud Zimsen og Ólafs Jónssonar frá 1901 er hann merktur sem „nýi vegurinn“.

Innan deiliskipulagsreits er kunnugt um einn minjastað sem fellur undir lögbundna skilgreiningu á fornleifum sem njóta friðhelgi. Þar eru mógrafir (B0-056:057) og sjást þær vel á loftmyndum frá 1956 og síðar. Á svæðinu innan reitsins hafa þær verið sléttaðar út á ofanverðri síðustu öld. Akrafjallsvegur liggur og yfir hluta svæðisins.

Nyrst við jaðar reitsins, austan athafnasvæðis, eru holt sem heita Höfðaselsholt. Bera götur iðnaðarsvæðisins nafn þessa sels (Bo-074:008) frá Elínarhöfða sem þar var. Holtin ná frá deiliskipulagsreitnum til norðurs að Berjadalsá. Innri hluti holtsins hefur verið tekinn í grjótnám, norðanmegin við þau eru gamlir öskuhaugar frá kaupstaðnum og talsvert mikið rask hefur verið allt í kring. Nákvæm staðsetning Höfðasel er óþekkt. Við vettvangsrannsókn 2022 fundust engin ummerki um selið í eða við deiliskipulagsreit. Er líklegra að það hafi verið norðar, þ.e. nær Berjadalsá, og því utan reits.

Mynd 002. Mógrafir (Bo-056:057) sjást neðan við holtarana sem liggur þversum yfir miðja mynd og kletta sem sjást neðar á myndinni. Loftljósmyndin var tekin 1964 en ummerki um grafirnar eru horfin (© LMÍ).

Niðurstöður

Eftir athugun á vettvangi og könnun á fyrirliggjandi heimildum um landið þar sem deiliskipulagsreiturinn liggur, er ljóst að áhrif framkvæmda innan hans á fornleifar yrðu mjög litlar, eða jafnvel engar. Markar hann svæði þar sem síst er að vænta fornleifa. Mógrafir sem þarna voru eru horfnar. Líkur á að skipulagsvinna eða framkvæmdir tefjist vegna óvæntra fornleifafunda á síðari stigum eru hverfandi litlar, þótt ekki sé unnt að útloka að áður óþekktar mannvistarleifar leynist undir sverði.

Höfðasel mun hafa verið nærri Höfðaselsholti, en holtið nær frá Berjadalsá suður að deiliskipulagsreit. Engar vísbendingar fundust um selið, en líkur benda til að það hafi verið nærri ánni, og því utan reits. Rask við holtin um miðja 20. öld hefur mögulega grandað þessum minjum.

Viðauki 1. Skrá yfir fornleifar innan deiliskráningarreits

Fornleifar innan deiliskipulagsreits

BO-056-057	mógrafir (horfnar)	353793	429600

Fornleifar nærri deiliskipulagsreit

engar

Óstaðsetjanlegar minjar í landi Garða, nærri deiliskipulagsreit

BO-074:008 *Höfðasel*

Heimildir

Óprentaðar heimildir

Héraðsskjalasafn Akraness

Uppdráttur Ólafs Jónssonar af Garðaflóa, 22. júlí 1897.

Landmælingar Íslands, Akranesi

Loftmyndasafn: Li2-4068 (1956), Li2-2983 (1956), A-6659 (1964).

Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar, Reykjavík

Örnefnaskrá Garða

Örnefnaskrá Elínarhöfða

Skipulagsstjóri, Reykjavík

Akranes. Uppdráttur Knud Zimsen og Ólafs Jónssonar 1901, skjalasafn Skipulagsstofnunar.

Þjóðskjalasafn Íslands, Reykjavík

0038-1928-011-B-B14-0022-27. Örk: 27 Kassi: 0022. 1802-1802. Bréf Ohlsens lautinants justitsráðs Jensens um kort yfir Akranes.

Prentaðar heimildir

Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson: *Akranes. Fornleifaskrá,* Fornleifastofnun Íslands 1999, FS066-97052 Reykjavík.

Byggðir Borgarfjarðar I-II., án útgst., Búnaðarsamband Borgarfjarðar, 1989.

DI: *Íslenzkt fornbréfasafn* I-XVI, Kaupmannahöfn/Reykjavík 1857-1972.

Jarðabók: Árni Magnússon & Páll Vídalín, *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín*, Kh., Hið íslenzka fræðafélag, 1913.

J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*, Kaupmannahöfn 1847.